

**SUN'IY INTELLEKT TARJIMA TIZIMLARIDA ITALYAN VA
O'ZBEK TILLARI FRAZELOGIZMLARINING ADEKVATLIK VA
EKVIVALENTLIK MUAMMOLARI**

Sobirjonova Sevinch Olimjon qizi

Tarjimonlik fakulteti 2-bosqich talabasi

O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti

sevinch26042008@gmail.com

Ilmiy rahbar: Vasliddinova Gulmira Rustam qizi

Italyan tili tarjima nazariyasi va amaliyoti kafedrasi o'qituvchisi

O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti

gulmirarustamqizi@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada sun'iy intellekt (SI) va neyron mashina tarjimasi (NMT) texnologiyalarining italyan va o'zbek tillari o'rtasidagi frazeologik birliklar tarjimasidagi imkoniyatlari hamda muammolari tadqiq etiladi. Google Translate va ChatGPT kabi vositalar misolida italyancha turg'un iboralarning o'zbek tiliga tarjimasida adekvatlik va ekvivalentlik darajalari lingvo-pragmatik va semantik jihatdan tahlil qilingan. Amaliy misollar orqali SI tizimlarining kalkalashga moyilligi, milliy-madaniy kodlar va konnotativ ma'nolarni yetkazishdagi cheklovlari ko'rsatib berilgan. Tadqiqot natijalariga ko'ra, mashina tarjimasida iboralarning obrazli-semantik yaxlitligini to'liq qayta tiklashda inson-tarjimonning tahririy ishtiroki zarurligi asoslanadi. Maqolada inson va mashina imkoniyatlarini birlashtiruvchi gibrid tarjima (NMT+PE) modeli frazeologizmlarning adekvat tarjimasini ta'minlashda eng samarali yechim sifatida baholanadi.

Kalit so'zlar: sun'iy intellekt, neyron mashina tarjimasi, frazeologizm, adekvatlik, ekvivalentlik, italyan tili, o'zbek tili, post-tahrir.

Abstract. This article explores the capabilities and limitations of Artificial Intelligence (AI) and Neural Machine Translation (NMT) technologies in translating phraseological units between Italian and Uzbek. Using tools like Google Translate and ChatGPT, the study analyzes the levels of adequacy and equivalence in translating Italian idioms into Uzbek from a linguo-pragmatic and semantic perspective. Practical examples highlight the tendency of AI systems toward literal translation (calque) and their constraints in conveying national-cultural codes and connotative meanings. The findings demonstrate that post-editing by a human translator remains essential for fully preserving the figurative

and semantic integrity of idioms. Consequently, a hybrid translation model (NMT+PE) combining human expertise with AI efficiency is proposed as the most effective solution for achieving translation adequacy.

Keywords: artificial intelligence, neural machine translation, phraseological unit, adequacy, equivalence, Italian language, Uzbek language, post-editing.

Аннотация. В данной статье исследуются возможности и проблемы применения технологий искусственного интеллекта (ИИ) и нейронного машинного перевода (NMT) при переводе фразеологических единиц с итальянского языка на узбекский. На примере Google Translate и ChatGPT анализируется уровень адекватности и эквивалентности перевода итальянских идиом с лингвопрагматической и семантической точек зрения. На практических примерах выявляются склонность систем ИИ к буквальному переводу (калькированию) и их ограничения при передаче национально-культурных кодов и коннотативных значений. Результаты исследования обосновывают необходимость постредактирования (post-editing) человеком-переводчиком для полноценного сохранения образно-семантической целостности фразеологизмов. Гибридный подход (NMT+PE) рассматривается как наиболее перспективное решение данной проблемы.

Ключевые слова: искусственный интеллект, нейронный машинный перевод, фразеологическая единица, адекватность, эквивалентность, итальянский язык, узбекский язык, постредактирование.

Globalashuv jarayonining jadallashuvi natijasida tillararo va madaniyatlararo samarali muloqotni ta'minlash, shuningdek, kommunikativ to'siqlarni bartaraf etishga bo'lgan ehtiyoj tobora ortib bormoqda. Mazkur jarayonda sun'iy intellekt (SI) texnologiyalari tarjima faoliyatining rivojiga sezilarli ta'sir ko'rsatib, tarjima jarayonini avtomatlashtirish hamda uning samaradorligini oshirish uchun yangi imkoniyatlarni yuzaga keltirmoqda. Avtomatik tarjima tizimlari dastlabki qoidalarga asoslangan modellar (RBMT) dan boshlab, statistik mashina tarjimasi (SMT) va bugungi kunda keng qo'llanilayotgan neyron mashina tarjimasi (NMT) modellarigacha bo'lgan murakkab rivojlanish bosqichlarini bosib o'tdi. Bugungi kunda Google Translate, DeepL va ChatGPT singari sun'iy intellekt asosidagi vositalar yuqori hajmdagi ma'lumotlarni qayta ishlash, kontekst asosida tarjima variantlarini shakllantirish, shuningdek, muayyan bir til qonuniyatlariga to'laqonli moslasha olish

imkoniyatlari tufayli, ayniqsa, standart hamda umumiy mazmundagi matnlarni tarjima qilishda inson tarjimasiga yaqin natijalarni taqdim etib kelmoqda.

Shu bilan bir qatorda, sun'iy intellekt asosidagi tarjima texnologiyalarining keskin rivoj topayotganligiga qaramay, ularning pragmatik hamda lingvistik imkoniyatlari bilan bog'liq bo'lgan ba'zi cheklovlar ham yo'q emas. Jumladan, matnning keng kontekstini chuqur anglash, milliy-madaniy xususiyatlarini e'tibordan chetda qoldirmaslik, shuningdek, muallifning ko'chma ma'no va majoziylik orqali ifodalangan kommunikativ niyatini to'g'ri talqin etish mashina tarjimasida uchun hana murakkab masalalardan biri bo'lib qolmoqda. Ushbu masalani tadqiq etgan zamonaviy izlanuvchilar F.Khoshafah va A. Al-Amri neyron mashina tarjimasida tizimlarining madaniyatga bog'liq birikmalarni va iboralarni yetkazib berishdagi cheklovlarini ko'rsatib o'tgan bo'lsalar, C.Vasquez avtomatik tarjimadagi lingvo-pragmatik xatoliklarni inson omilisiz to'liq bartaraf etib bo'lmashligini ta'minlaydi[1]. Mazkur muammo, ayniqsa, muayyan bir jamiyatning tarixiy tajribasi, o'z milliy dunyoqarashi, mentaliteti bilan bir qatorda madaniy qadriyatlarini ham o'zida mujassam etuvchi frazeologizmlar tarjimasida yaqqol namoyon bo'ladi.

Har xil til oilalariga mansubligi tufayli italyan va o'zbek tillari o'ziga xos milliy-madaniy va konsepsional xususiyatlarga ega. Tabiiy ravishda ushbu holat frazeologik birliklarni tarjima qilish jarayonida muayyan qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi. Olim V.N.Komissarov tarjimadagi ekvivalentlik matnning emotsional hamda uslubiy bo'yoqdorligini to'liq saqlashni talab etishini uqtirgan bo'lsa, o'zbek tarjimashunosligi maktabi asoschisi G'. Salomov iboralarni so'zma-so'z (kalka) tarjima qilish matnning milliy jozibasi va adekvatligiga putur yetkazishini asoslab bergan[2]. Ushbu qarashlarni rivojlantirgan holda B. Ergashova ham italyan iboralarini tarjima qilishda kalka usulidan foydalanish so'zning faqat dennotativ ma'nosini ko'rsatib, uning konnotativ va madaniy ruhini hamda original matnning kommunikativ ta'sirini to'liq aks ettira olmasligini uqtiradi. Ayniqsa, sun'iy intellekt yordamida italyan iboralarini o'zbek tiliga o'girganda, ko'p hollarda mazmuniy muqobil tanlash o'rniga kalkalash yoki harfiy tarjimaga moyillik kuzatiladi. Oqibatda frazeologizmlarning ko'chma ma'no qatlamlari, konnotativ xususiyatlari va uslubiy bo'yoqdorligi to'liq saqlanmay, tarjimaning adekvatligi va ekvivalentligiga putur yetishi mumkin. Shu bois SI vositalarining frazeologik potensialni baholash, amaliyotda yuzaga keladigan lingvistik, shuningdek, lingvopragmatik muammolarni aniqlash va tarjima mukammalligini ta'minlashda inson omilining o'rnini qanchalik dolzarb ilmiy masalalardan biri ekanligini ko'rsatadi.

Amaliy tahlil natijalari Google Translate bilan bir qatorda ChatGPT (GPT - 4) tizimlari orqali italyan tilidagi turg'un iboralarning o'zbek tiliga tarjima qilinishida uchta asosiy lingvistik holatni kuzatish mumkinligini ko'rsatdi.

Birinchidan, ayrim frazeologizmlar xalqaro miqyosda keng qo'llanilishi yoki sun'iy intellekt tizimlarining o'quv ma'lumotlarida tez-tez yuqori chastotada uchrashi tufayli neyron tarjima vositalari tomonidan nisbatan yuqori darajadagi ekvivalentlik asosida tarjima qilinadi. Jumladan, italyan tilidagi *"Avere il cuore d'oro"* iborasi Google Translate tomonidan *"Oltin yurakka ega bo'lish"*, ChatGPT tomonidan esa *"Yuragi oltin bo'lmoq"* shaklida o'zbek tiliga tarjima qilingan[3]. Har ikkala tarjimada ham iboraning asosiy semantik mazmunini o'zbek tiliga adekvat tarzda yetkazib, uning ijobiy baholovchi xususiyatini saqlab qolganini ko'rishimiz mumkin. Mazmun jihatdan o'zbek tilidagi "ko'ngli ochiq, mehribon" ifodasiga mos keluvchi ushbu tarjimalarda adekvatlik bilan bir qatorda ekvivalentlik ham saqlangan bo'lib, SI iboraning semantik hamda uslubiy bo'yog'ini to'liq yetkazishga muvaffaq bo'lgan.

Ikkinchidan, ba'zi hollarda NMT tizimlari frazeologik birliklarning ko'chma va yaxlit ma'nosini anglash o'rniga, ularning tarkibiy komponentlarini alohida lug'aviy ma'nolari asosida tarjima qilishi, ya'ni kalkalash hodisasi kuzatiladi. Shu o'rinda bu yondashuv turg'un iboraning semantik yaxlitligi va tarjima adekvatligining buzilishiga olib kelishi mumkin. Xususan, italyan tilida mavjud bo'lgan *"Prendere due piccioni con una fava"* iborasi Google Translate tomonidan *"Bitta dukkak (no'xat) bilan ikkita kaptarni tutmoq"* tarzida tarjima qilingan. Mazkur tarjimada *piccioni* ("kaptarlar") va *fava* ("dukkak") komponentlari o'zining asl lug'aviy ma'nosida ifodalangan bo'lib, iboraning "bir vaqtning o'zida ikki maqsadga erishmoq" degan ko'chma mazmuni aks etmagan. Ushbu frazeologizmning o'zbek tilidagi semantik hamda funksional jihatdan adekvat bo'lgan muqobili *"Bir o'q bilan ikki quyonni urmoq"* hisoblanadi. Bundan ko'rishimiz mumkinki, so'zma-so'z tarjima natijasida iboraning obrazli-semantik mazmuni mavhumlashgan va tarjimaning lingvistik jihatdan adekvatligi sezilarli pasaygan. ChatGPT esa faqat maxsus kontekstual yo'riqnoma berilgandagina mazkur iboraning o'zbek tilidagi analogi - *"quyon"* komponentini to'g'ri aniqlay olgan[4].

Uchinchidan, italyan va o'zbek tillarida milliy-madaniy kodlar hamda assotsiativ tasavvurlar o'rtasidagi tafovut frazeologik birliklarning tarjimasida pragmatik nomuvofiqlikning yuzaga kelishiga sabab bo'ladi. Bunday holatda frazeologizmning lug'aviy tarkibi to'g'ri anglangan taqdirda ham, uning konnotativ ma'nosi, baholovchi xususiyati va kommunikativ-pragmatik mazmuni

tarjima jarayonida to'liq aks etmasligi mumkin. Ushbu holatga misol tarzida "*Avere le mani bucate*" iborasini keltirishimiz mumkin[5]. Mazkur frazeologizm SI vositalari tomonidan so'zma-so'z "*Qo'llari teshik bo'lish*" kabi tarjima qilinadi. Aslida esa mazkur turg'un ibora pulni tejay olmaydigan, mablag'ini tez va o'ylamasdan sarf qiladigan, ya'ni isrofgar shaxsga nisbatan salbiy ma'no ifodalaydi. Aksincha, o'zbek tilidagi "*qo'li ochiq*" iborasi esa saxiylik, muruvvat va boshqalarga beminnat yordam berish kabi ijobiy baho ifodalab keladi. Ushbu holatda tarjimada iboraning ko'chma ma'nosi bilan bir qatorda uning baholovchi-semantik hamda lingvokulturologik xususiyatlarini ham hisobga olish talab etiladi. Mazkur holatdan kelib chiqib aytishimiz mumkinki, sun'iy intellektning so'zma-so'z tarjima (kalkalash)ga moyilligi frazeologizmning asl kommunikativ maqsadini o'zgartirib, lingvo-pragmatik adekvatlikning buzilishiga olib kelishi mumkin[6].

Shu kabi jarayonlarni boshqa italyan turg'un iboralarida ham kuzatish mumkin. Xususan, "*In bocca al lupo!*" frazeologik birligi italyan tilida insonga omad tilash ma'nosida qo'llanadi va unga odatda "*Crepi il lupo!*" yoki "*Viva il lupo!*" tarzida javob beriladi. Ushbu iborani kalkalab "*Bo'rining og'zida!*" shaklida tarjima qilish uning lingvo-pragmatik funksiyasini anglash imkonini bermaydi. Mazkur vaziyatga funksional jihatdan yaqin ifodalar o'zbek tilida "*Omad!*" , "*Ishlaringiz o'ngidan kelsin!*" yoki "*Omad yor bo'lsin!*" kabi birliklar bo'lishi mumkin. Bu misol frazeologik tarjimada shakliiy moslikka nisbatan funksional hamda pragmatik muvofiqlik muhimroq ekanini ko'rsatadi.

"*Essere al verde*" italyan frazeologizmiga yana bir misol sifatida qaralsa, ushbu ibora so'zma-so'z "*yashil rangda bo'lmoq*" shaklida talqin qilinishi mumkin bo'lishiga qaramay, italyan madaniyatida u "pulsiz qolmoq", "mablag'i tugamoq" ma'nosini anglatadi. Demak, iboraning tarkibiy qismlarini alohida tarjima qilish uning haqiqiy pragmatik va semantik mazmunini ochib bermaydi. O'zbek tilida esa ushbu ma'noni "*puli tugamoq*", "*pulsiz qolmoq*" yoki kontekstdan tashqariga chiqmagan holda "*cho'ntagi quruq qolmoq*" tarzida adekvat yetkazib berish mumkin.

Tahlillardan ko'rishimiz mumkinki, sun'iy intellekt asosidagi tarjima tizimlari tarjima jarayonini sezilarli darajada tezlashtirishda va katta hajmdagi matnlarni qisqa vaqt ichida qayta ishlashda, shuningdek, standart bo'lgan mazmundagi matnlarni samarali tarjima qilishda beqiyos imkoniyatga ega. Biroq, frazeologik, obrazli va emotsional-ekspressiv mazmunga ega matnlarni tarjima qilishda ushbu tizimlarning imkoniyatlari muayyan cheklovlar bilan tavsiflanadi. Xususan, turg'un iboralarining ko'chma ma'nosi, milliy-madaniy xususiyatlari,

konnotativ bo'yoqdorligi va kommunikativ funksiyasini to'liq anglash hamda ularni tarjima tilida funksional jihatdan mos tarzda ifodalashda ayrim nomuvofiqliklarga duch kelamiz.

Shu nuqtayi nazardan, zamonaviy tarjima amaliyotida NMT + PE (Neural Machine Translation + Post-Editing), ya'ni sun'iy intellekt taqdim qilgan dastlabki matnni inson-tarjimon tomonidan tahrir qilish eng samarali yechimlardan biri sifatida qaralishi mumkin. Mazkur modelda SI dastlabki tarjima variantini shakllantirsa, inson-tarjimon uning lingvistik, semantik, uslubiy va pragmatik jihatlarini qayta ko'rib chiqadi. Jumladan, tarjimon ,ashina tomonidan yuzaga keltirilgan kalkalash holatlarini bartaraf qiladi, frazeologizmlarning o'zbek tilidagi milliy-madaniy va funksional muqobillarini tanlaydi hamda ularning kontekstga mosligini ta'minlaydi. Shu tariqa, sun'iy intellektning katta hajmdagi ma'lumotlarni qayta ishlash imkoniyatlari hamda tezkorligi inson-tarjimonning lingvo-madaniy kompetensiyasi bilan uyg'unlashib, tarjima sifatini oshirishga xizmat qiladi. Chunki B. Ergashova ta'kidlaganidek, tarjimondan faqat so'z muqobilini topish emas, balki ikki xalqning madaniyati va urf-odatlarini chuqur bilgan holda original matnning emotsional-ekspressiv ekvivalentligini hamda kommunikativ ta'sirini qayta yaratish talab etiladi[5].

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Khoshafah, F., & Al-Amri, A. (2024). *From Google Translate to ChatGPT: Evaluating Machine Translation Quality of Idiomatic and Cultural Units*. Journal of Specialized Translation, 41,88-105.
2. Komissarov, V.N (1990). *Teoriya perevoda (lingvisticheskiye aspekty)*. Moskva: Vysshaya shkola.
3. Salomov, G'. (1983). *Tarjima nazariyasi asoslari*. Toshkent: O'qituvchi.
4. Vasquez, C. (2021). *Neural Machine Translation and Idiomatic Expressions*. Roma: Carocci Editore.
5. Ergashova B.S. *Italyan xalq ertaklarini o'zbek tiliga tarjima qilishda leksik-semantik muammolar* // Journal of Language and linguistics, 2026. - Vol.9, Issue 1. - B. 278-281.